

Ὁ Kant εἶχεν ἀναγνώσει, ἂν καὶ μετὰ τινος δυσπιστίας,⁸⁵ τὰ ἔργα τοῦ Rousseau καὶ ὁμολογεῖ, ὅτι ἐδιδάχθη ὑπ' αὐτοῦ «να τιμᾷ τὸν ἄνθρωπον»⁸⁶ συγκρίνει δὲ τὸν Rousseau πρὸς τὸν Newton. Ὡς οὗτος ἀπεκάλυψε διὰ μέσου τῆς ποικιλίας καὶ τῆς κατ' ἐπιφάνειαν ἀταξίας τῶν φυσικῶν φαινομένων νόμους, οἵτινες συγκρατοῦσι τὴν ἐνότητα καὶ τὴν τάξιν, οὕτω καὶ ὁ Rousseau ὑπὸ τὴν ποικιλίαν τῶν ἀτομικῶν ἐκδηλώσεων ἀπεκάλυψε τὴν ἐν τῷ βάθει κεκρυμμένην ἀνθρώπινον φύσιν καὶ τοὺς ταύτην διέποντας νόμους, ἅτινα συνιστῶσι τὸν κόσμον τῆς ἠθικῆς⁸⁷.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Rousseau, ἣτις φαίνεται σαφῶς καὶ εἰς ἄλλα ἐκ τῶν μικρῶν πραγματειῶν⁸⁸ τοῦ Kant, δὲν ἔπαυσεν ὑφισταμένη καὶ κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ συστήματος τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

Πράγματι ἤδη ἐν τῇ «κριτικῇ τοῦ καθαροῦ λόγου» ὁ Kant θέτει τὸ αὐτὸ πρόβλημα, οὔτινος ὁ Rousseau προσεπάθησε νὰ δώσῃ λύσιν διὰ τῆς θεωρίας τῆς «γενικῆς βουλήσεως», τουτέστι τῆς δυνατότητος τοῦ συμβιβασμοῦ μεταξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξαναγκασμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀφ' ἑτέρου. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἔθεσεν ὁ Kant ἐν τῇ τρίτῃ «ἀντινομία». Ἡ σύγκρουσις ἐνταῦθα γίνεται μεταξὺ τῆς θέσεως, καθ' ἣν πᾶν γεγονός ἐν τῷ κόσμῳ, καθορίζεται, βάσει τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὑπὸ τινος προηγουμένου, καὶ τῆς ἀντιθέσεως, καθ' ἣν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν ἀρχικὴν

⁸⁵ Πράγματι ὁ Kant γράφει, ὅτι ἀνεγίγνωσκεν ἐπανελημμένως τὰ ἔργα τοῦ Rousseau, μέχρις ὅτου ἡ ὠραιότης τῆς ἐκφράσεως μὴ διαταράσσῃ αὐτόν, ὥστε νὰ δύναται νὰ κρίνῃ αὐτὰ διὰ τῆς λογικῆς.

⁸⁶ E. Kant, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 240.

⁸⁷ E. Kant, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 248. Τοῦτο ὑπενθυμίζει τὸν παραλληλισμόν, ὃν ὁ Rousseau κάμνει μεταξὺ τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ Δικαίου.

⁸⁸ Βλ. Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, 1793. Zum ewigen Frieden, 1794. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, 1798. Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis, 1793.

τινα αἰτίαν, τὸν πρῶτον κρίκον, ἔξ οὗ θὰ ἐξηρατᾶτο ἡ ὄλη ἀλυσίς τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων.³⁹

“Ὀλως παραδόξως ὁ Kant, ἐνῶ προκειμένου περὶ τῶν δύο πρώτων ἀντινομιῶν⁴⁰ συνήγαγε τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θέσις καὶ ἡ ἀντίθεσις εἶναι ἀμφοτέραι ἐσφαλμένοι, ἀποφασίζει ἐνταῦθα νὰ λύσῃ τὴν τρίτην ἀντινομίαν διὰ τῆς ἀποδείξεως, ὅτι ἡ θέσις καὶ ἡ ἀντίθεσις, καλῶς νοούμεναι, τυγχάνουσιν ἀμφοτέραι ἀληθεῖς καὶ δύνανται νὰ συμβιβασθῶσι πρὸς ἀλλήλας.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Kant, δεχόμενος τὴν ἐλευθερίαν, δὲν εἰσάγει ἐξαίρεσίν τινα ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, τὸν ὁποῖον ἡ νόησις καθώρισεν a priori· τοῦτο δὲ διότι ἡ ἐλευθερία, περὶ ἧς ἐνταῦθα πρόκειται, εἶναι ἡ ὑπερβατικὴ⁴¹ (transzendental) ἐλευθερία, ἣτις νοεῖται ὡς ἡ ἰκανότης τῆς ἀπολύτου ἐνάρξεως.

Κατὰ ταῦτα ἡ λύσις τῆς τρίτης ἀντινομίας ἐδράζεται ἐπὶ τῆς διακρίσεως τῆς διπλῆς φύσεως τοῦ ὑποκειμένου, τουτέστι τοῦ ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ ὑποκειμένου, ὅπερ κέκτηται τὰ γνωρίσματα τοῦ ἐμπειρικοῦ φαινομένου καὶ οὐτινος αἱ πράξεις, ὡς φαινόμενα, συνδέονται κατ' ἀνάγκην πρὸς ἄλλα φαινόμενα καὶ ἀποτελοῦσιν ἀπλῶς περιπτώσεις ἢ στιγμᾶς τῆς ἐνιαίας σειρᾶς τῆς φυσικῆς τάξεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ὑποκειμένου ὡς νοητοῦ ὄντος, ὅπερ, μὴ ὑποβαλλόμενον εἰς τοὺς ὅρους τῆς αἰσθησεως, δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενον. Τὸ διφυῆς ἀκριβῶς τοῦτο καθιστᾷ δυνατόν τὸν συμβιβασμὸν μεταξὺ τοῦ determinismus καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ νοητὴ φύσις εἶναι ἐκείνη τοῦ ὑποκειμένου καθ' ἑαυτό· τοῦ δὲ χρόνου μὴ ὄντος εἰ μὴ μορφῆς τῶν φαινομένων, ἡ νοητὴ φύσις κεῖται ἐκτὸς χρονικῶν ὁρίων.

Ἡ τρίτη ἀντινομία δὲν συνδέεται βεβαίως ἀμέσως πρὸς τὸ ἠθικὸν πρόβλημα, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἔχει ὁ θεωρητικὸς λόγος, νὰ ἰκανοποιήσῃ τὴν ἀνάγκην αὐτοῦ, ὅπως συλλάβῃ πρωταρ-

³⁹ Βλ. I. Kant, Kritik der reinen Vernunft, ἔκδ. G. Hartenstein, Leipzig 1868, σελ. 317 κ. ἐπ.

⁴⁰ Βλ. I. Kant, Kritik, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 305 κ. ἐπ., 311 κ. ἐπ.

⁴¹ Βλ. Kritik, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 320 κ. ἐπ.

χικήν τινά αιτίαν. Ἐν τῇ σκέψει ὁμοῦς τοῦ Kant εἶχεν ἤδη ἔκτοτε καταστῆ σαφές, ὅτι ἡ τύχη τῆς ἠθικῆς τυγχάνει ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς τὴν δυνατότητα ἢ μὴ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὑπερβατικῆς ταύτης ἐλευθερίας καὶ ὅτι ἡ ἀναίρεσις τῆς ἐλευθερίας ταύτης θὰ ἐξεμηδένιζε πᾶσαν ἐλπίδα θεμελιώσεως ἠθικῶν κανόνων. Ὅθεν ἡ ἐν τῇ τρίτῃ ἀντινομίᾳ δοθεῖσα ἱκανοποιητικὴ λύσις προπαρασκευάσασε τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ὁ Kant ἠδυνήθη νὰ ἐγείρῃ τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ σύστημα.

Ἡ κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἔρχεται, ἵνα συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὸν Kant ἡ γνῶσις δὲν εἶναι τὸ πᾶν ἢ δρασίς καὶ ἡ βούλησις εἶναι τι περισσότερον τῆς γνώσεως. Ἄλλως τε ἡ γνῶσις, καλῶς νοουμένη, ἐμφανίζεται καθ' ἑαυτὴν ὡς εἶδος τι ἐνεργείας. Τὸ εἰδέναί ἐστὶ πράττειν· τοῦτο δέ, διότι ἡ γνῶσις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ πνεύματος.

Ὁ πρακτικὸς λόγος κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι τι διάφορον τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀλλ' εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ λόγος ἐν τῇ πρακτικῇ αὐτοῦ χρήσει. Οὐχ ἥτιον εὐρίσκεται οὗτος κατὰ τὸν Kant ὑπὸ καλλιτέρους τῶν τοῦ θεωρητικοῦ ὅρους καί, ὡς ἔχων τὴν ἱκανότητα, ὅπως δώσῃ ὑπαρξιν εἰς τὸ ἀντικείμενον, πλησιάζει πρὸς τὴν δημιουργὸν σκέψιν. Ὅθεν κατ' ἐξοχὴν ἐνταῦθα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν καὶ δὴ ἄνευ τῶν ἐπιφυλάξεων, αἵτινες ὑφίστανται προκειμένου τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ὅτι τὸ εἰδέναί ἐστὶ πράττειν, ἢ μᾶλλον τὸ βούλεσθαι ἐστὶ πράττειν, διότι ὁ πρακτικὸς λόγος δὲν εἶναι εἰ μὴ ἡ Kausalität (αἰτιότης) τοῦ νοητοῦ ὄντος.

Ἐὰν εἰσδύσῃ τις εἰς τὸ βάθος τῆς σκέψεως τοῦ Kant, θὰ ἴδῃ, ὅτι τὸ ὅλον ἠθικὸν πρόβλημα ἀνάγεται εἰς τὸν τρόπον ἐνεργείας τῆς καθαρᾶς βουλήσεως. Διὰ τοιαύτην τινὰ βούλησιν, ἥτις θὰ ἐταυτίζετο πρὸς τὸν πρακτικὸν λόγον, δὲν θὰ ὑπῆρχον κἂν καθήκοντα, διότι αὕτη θὰ ἦτο βούλησις «ἀγία» καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμίαν θὰ εἶχεν ἀνάγκην, ὅπως ὑποβληθῇ εἰς ἐπιταγὴν τινά· θὰ ἠκολούθει τὸν νόμον αὐτῆς καὶ θὰ παρέμενεν οὕτω τελεία καὶ αὐτεξούσιος. Ἡ ὅλη πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant καθίσταται σαφῆς, ἐὰν κατανοήσῃ τις, ὅτι ἡ βούλησις ἐν τῇ νοητῇ αὐτῆς οὐσίᾳ εἶναι καθαρὸς αὐθορ-

μητισμός, δημιουργική τις δύναμις, ἣτις δὲν ἐξαρτᾶται εἰ μὴ ἀφ' ἑαυτῆς.

Ἴνα ἀποδώσωμεν ἐν δυοῖν λέξεσι τὸ νόημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ κέντρον αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ συνταύτισις τοῦ πρακτικοῦ λόγου μετὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Ὁ μόνος νόμος, ὃν ἡ ἐλευθερία ἐπιδέχεται, εἶναι ὁ νόμος τοῦ λόγου. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν ὑφίσταται στενὴ συγγένεια, ἐφ' ὅσον ἡ μία προϋποθέτει τὴν ἄλλην. Πράγματι ἄνευ τῆς ἐλευθερίας ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ὑφίσταται· ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ *ratio essendi*⁴² τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ γνῶσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἄγει ἀμέσως εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐλευθερίας. Δὲν ἔχομεν ἄμεσον συνείδησιν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἡ συνείδησις τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Kant ἐν δεδομένον τοῦ λόγου· οὕτω δὲ ὁ ἠθικὸς νόμος ἀποτελεῖ τὴν *ratio cognoscendi* τῆς ἐλευθερίας καὶ εἶναι καθολικός,⁴³ τουτέστιν ἰσχύει διὰ πάντα τὰ λογικὰ ὄντα καί, μὴ ὑποβαλλόμενος εἰς ὄρον τινά, εἶναι ἀπόλυτος.

Ἴνα κατανοήσωμεν ἔτι σαφέστερον τὸν μηχανισμόν τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τοῦ Kant, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσωμεν, ὅτι οὗτος διακρίνει μεταξὺ ὑλικῶν καὶ τυπικῶν ἀρχῶν, βάσει τῶν ὁποίων τὸ ὑποκείμενον πράττει. Τὴν ὕλην τῆς πράξεως ἀποτελοῦσι τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα ἡ βούλησις ἐπιδιώκει· αἱ δὲ ὑλικαὶ ἀρχαὶ εἶναι ἐκεῖναι, αἵτινες συνδέονται πρὸς τὰς ἐπιδράσεις, ἃς τὰ ἀντικείμενα ἀσκοῦσιν ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ ὑποκειμένου, ἐπιδράσεις, αἵτινες εἶναι ποικίλαι καὶ ἐνδεχόμεναι. Αἱ ἀρχαὶ αὗται δὲν εἶναι δυνατὸν κατὰ τὸν Kant νὰ συστήσωσιν ἀληθῆ ἠθικὸν νόμον, διότι ὁ Kant θέτει εἰς τὴν ἰδίαν μοῖραν πάσας τὰς ἐπιθυμίας, ἀδιακρίτως ποιότητος, καὶ ἀπορρίπτει ταύτας ἐκ μόνου τοῦ λόγου, ὅτι συνδέονται πρὸς τὰς αἰσθήσεις. Ὅθεν, ἵνα ἀνεύρωμεν τὸν ἀληθῆ ἠθικὸν νόμον θὰ ἔδει, ὅπως μὴ λάβωμεν παντάπασιν ὑπ' ὄψιν τὰς ὑλικὰς ἀρχάς, δηλαδὴ νὰ ἀφαιρέσωμεν παντὸς εἴδους ὑλικὴν ἐπίδρασιν

⁴² Βλ. I. Kant, Kritik der praktischen Vernunft, 3η ἐκδ. ὑπὸ K. Vorländer, Leipzig 1929, Vorrede.

⁴³ Βλ. Kritik der pr. Vernunft, ἐνθ' ἄνωτ.

οὕτως, ὥστε ὁ πρακτικὸς νόμος νὰ μὴ ἀρύεται τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ ἄλλοθεν ἢ ἐξ ἑαυτοῦ, τουτέστιν ἀπὸ τῆς τυπικῆς ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς μορφῆς τοῦ νόμου. Πρὸς τοῦτο θὰ ἔδει νὰ φαντασθῶμεν τὴν προᾶξιν καὶ τὸν λόγον ἐν τῇ ἀπολύτῳ πρωταρχικότητι αὐτῶν ἐν κόσμῳ τινί, ὅστις νὰ μὴ υφίσταται πρὸ τῆς ἐπεμβάσεως αὐτῶν καὶ ὅστις θὰ ἔδει νὰ δημιουργηθῇ κατὰ τὰ μέτρα αὐτῶν.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἶναι εὐκόλον νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἰδέαν τῆς καθαρᾶς ἢ «ἀγαθῆς βουλήσεως» ἢ, ὅπερ τὸ αὐτό, τῆς «αὐτονομίας τῆς βουλήσεως». Αὕτη σχηματίζεται διὰ τῆς ἀφαιρέσεως παντὸς ἐμπειρικῶν περιεχομένου.

Ἡ βούλησις αὕτη εἶναι ἐλευθέρα ὑπὸ δύο ἐπόψεις. Ὑπὸ ἔποψιν μὲν ἀρνητικὴν ἢ ἐλευθερία συνίσταται εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ πάσης ὑλικῆς ἀρχῆς, ὡς π. χ. τῶν ὀρέξεων, τῶν ἐπιθυμιῶν, τῶν παθῶν καὶ οὐτινος ἄλλου, ὅπερ ὑπάγεται εἰς τὸν νόμον τῆς φυσικῆς αἰτιότητος. Ὑπὸ θετικὴν δὲ ἔποψιν ἢ ἐλευθερία συνίσταται εἰς τὴν ἰκανότητα, ὅπως δώσῃ αὕτη ἑαυτῇ τὸν νόμον, δηλαδή μίαν μορφήν νομοθετικὴν καθολικὴν, ἧς τὰ *maximes* νὰ εἶναι ἐπιδεκτικά, ὅπως ἀναχθῶσιν εἰς καθολικοὺς νόμους. Κατὰ ταῦτα ἢ ἐλευθερία ταυτίζεται μετὰ τῆς αὐτονομίας, ἣν τὸ λογικὸν ὄν δίδει ἑαυτῷ.

Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος διαβιῶν ἐν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ, ἤδη πρὸ αὐτοῦ δημιούργημένῳ, εὐρίσκεται ἐνώπιον ἀντικειμένων, ἅτινα εἶναι αὐτῷ δεδομένα καὶ ἀσκοῦσιν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν αἰσθησέων αὐτοῦ ὅθεν ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἀντιμετωπίσῃ τὸ δυσχερέστατον πρόβλημα τοῦ καθήκοντος.

Διὰ τὴν ἀπολύτως καθαρὰν βούλησιν ἢ ὑποχρέωσις αὕτη δὲν εἶναι νοητὴ. Ἡ συνείδησις τῆς ὑποχρεώσεως δὲν ἐμφανίζεται εἰ μὴ ἐκεῖ, ἔνθα ὁ νόμος καὶ ἡ βούλησις τυγχάνουσι διακεκριμένα.

Ὅθεν, παρακολουθοῦντες τὴν ὄλην ἐξέλιξιν τῆς θεωρίας τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως παρὰ τῷ Kant, διακρίνομεν τὰ τρία στάδια, ἅτινα αὕτη διήνυσεν. Ἦδη ἐν τῇ λύσει τῆς τρίτης ἀντινομίας ἢ θεωρητικῆ αὐτοῦ φιλοσοφία ἀνεγνώρισε τὴν ἐλευθερίαν, ἣν ὀρίζει ὡς αἰτίαν τινὰ ἰκανὴν νὰ ἀρχίσῃ ἀπολύτως σειρὰν τινὰ πράξεων. Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία ἐπεβεβαίωσε τὴν ἰδέαν αὐτὴν καὶ ἔδωκεν

αὐτῇ περιεχόμενον, ἔξομοιώσασα τὴν ἐλευθερίαν πρὸς τὸν πρακτικὸν λόγον καὶ τὸν ἠθικὸν νόμον. Τέλος ἡ «μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν» ἦλθεν, ἵνα ἐξηγήσῃ, πῶς ὁ πρακτικὸς λόγος λαμβάνει τὴν μορφήν τοῦ καθήκοντος, ὅπερ προϋποθέτει ἀντίστασιν, ἣν ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ ὑπερνικήσῃ διὰ μιᾶς πολλάκις ἐπιμόνου καὶ ἐπιπόνου προσπαθείας.

Οὕτω φθάνει ὁ Kant εἰς τὴν κατηγορικὴν προστακτικὴν (*kategorische Imperativ*), ἣτις διατυποῦται ὡς ἀκολούθως: «πρᾶττε οὕτως, ὥστε αἱ ἀρχαὶ τῆς πράξεώς σου νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς καθολικὴ νομοθεσία.»⁴⁴

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων, ἅτινα δὲν ἀποτελοῦσιν, εἰ μὴ τὴν ἐν ἀδροτάταις γραμμαῖς σκιαγράφῃσιν τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τοῦ Kant, καταφαίνεται ἡ μεγάλη συγγένεια τοῦ συστήματος αὐτοῦ, εἰδικώτερον δὲ τῆς περὶ «αὐτονομίας τῆς βουλήσεως» ἀντιλήψεως αὐτοῦ πρὸς τὴν περὶ «γενικῆς βουλήσεως» ἀντίληψιν τοῦ Rousseau. Τοῦτο ἔχει ἤδη γίνεαι δεκτὸν ὑπὸ πλείστων συγγραφέων· τινὲς μάλιστα τούτων ταυτίζουσι κατ' οὐσίαν τὰς δύο ταύτας ἀντιλήψεις. Οὕτω π. χ. ὁ V. Delbos γράφει⁴⁵. «Κατὰ τὸν Kant τὸ θε-

⁴⁴ I. Kant *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* 6η, ἔκδ. ὑπὸ K. Vorländer, Leipzig 1933, σελ. 44. Εἶδομεν ἤδη ἀνωτέρω σελ. 163, ὅτι τὴν κατηγορικὴν ταύτην προστακτικὴν ὁ Kant μετέτρεψεν εἰς τὴν ἀκόλουθον πρακτικὴν προστακτικὴν, «πρᾶττε οὕτως, ὥστε νὰ μεταχειρίζῃσαι τὴν ἀνθρωπότητα τόσον ἐν τῷ προσώπῳ σου ὅσον καὶ ἐν τῷ προσώπῳ παντὸς ἄλλου πάντοτε συγχρόνως ὡς σκοπὸν, οὐδέποτε δὲ ἀπλῶς ὡς μέσον».

⁴⁵ V. Delbos, *Rousseau et Kant*, ἐν *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1912, σελ. 463. Τοῦ αὐτοῦ, *La philosophie pratique de Kant*, Paris 1905. Βλ. καὶ εἰσαγωγὴν εἰς τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ Kant, *Fondements de la métaphysique des mœurs*, Paris 1920, σελ. 40, 46, κ. ἐπ. 55. Πρὸβλ. H. Michel, *L'idée de l'Etat*, thèse Lettres Paris 1895, σελ. 47 κ. ἐπ. Paul Janet *Histoire de la science politique* τ. II, 1887 σελ. 437 κ. ἐπ. Τοῦ αὐτοῦ, *La morale*, Paris, 1876. J. Izoulet, *De J.—J. Russeo. Utrum misopolis fuerit an philopolis*, thèse Lettres, Paris 1894, σελ. 12, ἐνθα παρομοιάζει τὴν «γενικὴν βούλησιν» πρὸς τὴν «autonomia... de qua Kantius disseruit, et quam

μέλιον τῆς ἠθικῆς ὑποχρεώσεως εἶναι ἡ αὐτονομία. Ὅθεν τί ἄλλο εἶναι αὕτη, εἰ μὴ ἡ «γενικὴ βούλησις» τοῦ Rousseau ἐσωτερικευμένη, μεταφερθεῖσα ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς τάξεως εἰς τὴν τάξιν τῆς ἠθικότητος; ⁴⁶ Τί ἄλλο, εἰ μὴ ἡ ἐφαρμογὴ εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν

eximie explanavit philosophus ille noster P. Janet» καὶ συνεχίζει: «Sive in individuo, sive in Civitate, ex eo «autonomia» constat quod voluntas superior imperat voluntati inferiori, voluntas rationabilis voluntati vesanae, «spiritus» «carni». «Ergo «voluntas generalis» principium est internum, principium regens, vel, sicut dicebant Stoici τὸ ἡγεμονικόν».

⁴⁶ Προφανῶς ὁ V. Delbos ὑπαινίσσεται ἐνταῦθα τὴν ὑπὸ τοῦ Kant γενομένην διάκρισιν μεταξὺ Δικαίου καὶ Ἠθικῆς, διάκρισιν, ἣν, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω σελ. 155, ἀγνοεῖ ὁ Rousseau. Ὡς γνωστόν, τὸ περὶ τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν» (Metaphysik der Sitten) ἔργον τοῦ Kant ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον πραγματεύεται περὶ τοῦ Δικαίου (Rechtslehre), τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῆς ἀρετῆς (Tugendlehre). Τὰ δύο ταῦτα θέματα οὐχὶ ὀρθῶς ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τινῶν ὡς ὅλως ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων, διότι προφανῶς ὁ Kant οὐχὶ ἄνευ λόγου περιέλαβε ταῦτα ὡς μέρη ἑνὸς καὶ ἐνιαίου ἔργου. Τὸ Δίκαιον ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς νομιμότητος, τουτέστιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν συμμόρφωσιν πράξεώς τινος πρὸς ἀρχὴν τινα, πρὸς τὸν νόμον, ἐνῶ ἡ ἀρετὴ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικότητος, ἣτις συνίσταται εἰς τὴν ὀρθολογικὴν καθαρότητα τῶν ἀρχῶν (Maximen) καὶ ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ κίνητρα, τουτέστιν εἰς τὴν πρόθεσιν τοῦ πράττοντος. Ἀλλ' ἡ ἀρετὴ δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ, ἐὰν κατάστασις τις Δικαίου δὲν πραγματοποιηθῇ κοινωνικῶς. Ἐν ἄλλαις λέξεσι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀρετὴ ἐκεῖ, ἐνθα δὲν ὑπάρχει δικαιοσύνη. Ὅθεν τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον καὶ προπαρασκευαστικὴν τῆς ἠθικῆς προϋπόθεσιν. Οὕτως αἱ ὑπὸ τοῦ Δικαίου ἐπιβαλλόμεναι κυρώσεις ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Kant (Metaphysik der Sitten, Rechtslehre, Einleitung, § c. κ. ἐπ.) ἐμπόδια ἐμποδίων τῆς ἐλευθερίας «so ist der Zwang... als Verhinderung eines Hindernisses der Freiheit...» Ἐνῶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἠθικότητος ἐνυπάρχει τι τὸ ἐπὶ πλεόν ἐκείνου, ὅπερ συνιστᾷ τὴν ἐξωτερικὴν ἐλευθερίαν, τουτέστι τέλος τι, ὅπερ κέκληται ὁ ἄνθρωπος νὰ πραγματοποιήσῃ ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ καθήκοντος. Κατὰ τὰ ἄνωτέρω οὐδὲν ἑξάγεται ὡς συμπέρασμα, ὅτι ὑφίσταται ἐν τῇ σκέψει τοῦ Kant ἀντίθεσις τις μεταξὺ τῆς ἐννοίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Καθή-

ἐκείνου, ὅπερ ὁ Rousseau εἶπεν, ὅτι δηλ. «ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸν νόμον, τὸν ὁποῖον καθωρίσαμεν, εἶναι ἡ ἐλευθερία» ;

Ἡ πλήρης ὁμως αὕτη συνταύτισις τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν εἶναι ὑπερβολικὴ, ὡς ἐρχομένη εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν γενικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Rousseau, ὅστις, ὡς εἶδομεν ἤδη, ⁴⁷ οὔτε εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ὀρθολογισμοῦ, οὔτε εἰς τοὺς τῆς ἰδεοκρατίας δύναται ἀπολύτως ν' ἀνήκη.

Ὁ Rousseau καὶ ὁ Fichte ⁴⁸. Τὴν ἐπὶ τῆς σκέψεως

κοντρῶν. Ἐχομεν καθήκοντα τοῦ Δικαίου καὶ τῆς δικαιοσύνης, ὡς ἔχομεν ἠθικὰς ὑποχρεώσεις· τὸ καθήκον πρὸς ἀπόδοσιν τῶν ὀφειλομένων ὑφίσταται ἔστω καὶ ἐὰν ὁ δανειστὴς δὲν δύναται νὰ προσκομίσῃ ἀπόδειξιν τῆς ἀπαιτήσεως αὐτοῦ. Τὸ πρῶτον καθήκον, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς δυνατότητος τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ἄλλων, εἶναι, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἐξέλθῃ ἀπὸ τῆς καταστάσεως ἐκείνης, ἐν ἣ ἕκαστος δύναται νὰ εἶναι δικαστὴς ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτοῦ ὑποθέσεσιν, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς κατάστασιν τινα, ἐνθα τὰ ἄτομα δύνανται νὰ ἐπιτύχωσι τὸν ἔστω καὶ ἐξωτερικὸν ἀμοιβαῖον σεβασμὸν τῆς ἐλευθερίας, δηλαδή εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ Δικαίου. Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ, ἐφ' ὅσον ἡ ἐξωτερικὴ ἐλευθερία εἶναι σεβαστὴ, τὸ ἄτομον δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ἐρευνήσῃ, ποῖα τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια, ἅτινα ἤγαγον τοὺς συνανθρώπους αὐτοῦ, ὅπως ἀναγνωρίσωσιν αὐτῷ τὴν ἐλευθερίαν καὶ σεβασθῶσιν αὐτήν. Οὕτω π. χ. ὁ δανειστὴς δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ ὀφειλέτου ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποχρεώσεως, ἀλλὰ δὲν δύναται ν' ἀπαιτήσῃ, ὅπως ἡ ἐκπλήρωσις αὕτη γίνῃ ἀπὸ ἀγαθῆς βουλήσεως. Τὸν σκοπὸν τοῦτον τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ Δικαίου καλεῖται νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ Κράτος, ὅπερ κατὰ τὸν Kant βασιίζεται ἐπὶ εἶδους τινὸς κοινωνικοῦ συμβολαίου, λαμβανομένου οὐχὶ ὡς ἐμπειρικοῦ γεγονότος, ἀλλ' ὡς ἰδέας. (Βλ. *Metaphysik der Sitten* 3η ἔκδ. ὑπὸ K. Vorländer, Leipzig 1919, σελ. 133 κ. ἐπ. § 47: «Der Akt, wodurch sich das Volk selbst zu einem Staat konstituiert, eigentlich aber nur die Idee desselben, nach der die Rechtmässigkeit desselben allein gedacht werden kann, ist der ursprüngliche Kontrakt...»

⁴⁷ Βλ. ἄνωτ., σελ. 130 κ. ἐπ.

⁴⁸ Περὶ τοῦ Fichte βλ. Max Wundt *Fichteforschungen*, Stuttgart, 1921. J. Baxa, *Gesellschaft und Staat im Spiegel deutscher Romantik*, Jena, 1924. G. Leibholz, *Fichte und der demokratische Gedanke*, Freiburg, 1922. X. Léon, *Fichte et son temps*, Paris 1922.

αὐτοῦ ἐπίδρασιν τοῦ Rousseau ὁμολογεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ Fichte ⁴⁹. πράγματι δὲ αἱ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ ἠθικῆς συνειδήσεως θεωρίαι τῶν δύο φιλοσόφων ἔχουσι μεγάλην πρὸς ἀλλήλας συγγένειαν.

Ἡ κατηγορικὴ προστακτικὴ κατὰ τὸν Fichte εἶναι νὰ μὴ πράττης παρὰ τὴν συνείδησίν σου, ἀλλὰ νὰ πράττης κατὰ τὴν περὶ τοῦ καθήκοντος πεποίθησίν σου. Ἴνα δὲ ἀνεύρωμεν τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, πρέπει νὰ στρέψωμεν τὸ βλέμμα ἐντὸς ἡμῶν αὐτῶν καὶ οὐχὶ ἔξω ἡμῶν. Τότε ἀνευρίσκομεν τὸ μὲν παραστάσεις τινάς, αἰτιγές ἐξαρτῶνται ἀπολύτως ἀπὸ τῆς βουλήσεως ἡμῶν καὶ δίδουσιν ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας, τὸ δὲ παραστάσεις τινάς, αἵτινες συνδέονται πρὸς τὸ συναίσθημα τῆς ἀναγκαιότητος. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶδος τῶν παραστάσεων συνδέεται πρὸς τὴν ἐμπειρίαν.

Ὅθεν τίθεται τὸ ἐρώτημα, βάσει τίνων ἀρχῶν εἶναι δυνατὴ ἡ συστηματοποίησις τῶν παραστάσεων αὐτῶν; Ἐν ἄλλαις λέξεσι ποῖαι εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐμπειρίας; Εἶναι πρόδηλον, ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται δὲν δύνανται νὰ προέρχωνται ἐκ τῆς ἐμπειρίας.

Εἶδομεν τίνα ἀπάντησιν ἔδωσεν εἰς παρόμοιον ἐρώτημα ὁ Kant· ἔθεσεν οὗτος πρῶτην τινὰ πνευματικὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως, τουτέστι τὸν λόγον, ὅστις ὅμως, ἐνῶ ἐν τῇ πρακτικῇ αὐτοῦ χρήσει εἶναι ἀπεριόριστος καὶ δημιουργεῖ τὸν ὅλον ἠθικὸν κόσμον, ἐν τῇ θεωρητικῇ αὐτοῦ χρήσει ὑποβάλλεται εἰς περιορισμούς.

Ὁ Fichte, ἀκολουθῶν ἐν τούτῳ τὸν Kant, θέτει καὶ αὐτὸς πνευματικὴν τινὰ πρῶτην ἀρχὴν, τουτέστι τὸ ἐγώ, ὅπερ δὲν εἶναι τὸ ἐμπειρικὸν ἀτομικόν, ἀλλὰ τὸ ἀπόλυτον καθαρὸν ἐγὼ (Ichheit),

W. Windelband, Fichtes Idee des deutschen Staates, Tübingen, 1890. E. Schenkcl, Individualität und Gemeinschaft. Der demokratische Gedanke bei J. G. Fichte, Zürich, 1933.

⁴⁹ Ἰδίᾳ ἐν Beiträge zur Berechtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution (Sämtliche Werke, 1845, τ. VI. ἐν προλόγῳ καὶ βιβλ. I. κεφ. I.), ἐνθα θεωρεῖ τὸν Rousseau ὡς τὸν πρόδρομον τῆς ἰδεοκρατίας καὶ ὑπεραμύνεται αὐτοῦ ἔναντι τῶν κατ' αὐτοῦ ἐπιθέσεων.

ὅπερ εἶναι καθολικὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν κοινὸν τοῖς πᾶσι.

Τοῦτο εἶναι τὸ ἐγὼ, ὅπερ θέτει αὐτὸ ἑαυτῷ, ὅπερ δηλαδὴ εἶναι συγχρόνως ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον. Τὸ ἐγὼ τοῦτο, ὅπερ νοεῖται συγχρόνως καὶ ὡς ἐνέργεια, τουτέστιν ὡς βούλησις, εἶναι ἐλεύθερον, τῆς ἐλευθερίας ὅμως νοουμένης οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἰδιοτροπίας, ἀλλ' ὡς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως καὶ τοῦ λόγου. Ἡ ἐλευθερία αὕτη, ἣτις νοεῖται ὡς ἀνεξαρτησία ἀπὸ τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων, ὑποβάλλεται οὐχ ἥτιον εἰς περιορισμούς, ὀφειλομένους εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἐγὼ, τουτέστιν εἰς τὴν ἔλλογον φύσιν αὐτοῦ.⁵⁰

Τὸ ἐγὼ εἶναι ἡ ἀρχὴ οὐ μόνον τῆς ἀγαθότητος τῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀληθείας τῆς γνώσεως.⁵¹ τοῦτο δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν εἰ μὴ ὁ πρακτικὸς λόγος, εἰς ὃν ὁ Fichte ἀναγνωρίζει ὑπεροχὴν ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ ταυτίζει αὐτὸν μετὰ τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως.

Ἡ αὐτονομία αὕτη τῆς βουλήσεως, ἣτις τίθεται ὡς ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς τάξεως, καθίσταται καὶ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς καὶ νομικῆς τάξεως.

Πράγματι κατὰ τὸν Fichte ὑφίσταται ἓν καὶ μόνον βασικὸν δικαίωμα (Utrecht), ὅπερ ὀρίζεται ὡς «τὸ ἀπόλυτον δικαίωμα τοῦ προσώπου, ὅπως εἶναι ἓν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ μόνον αἰτία καὶ οὐχὶ ἀποτέλεσμα».⁵² ὁ δὲ περιορισμὸς τοῦ δικαιώματος τούτου δὲν δύναται λογικῶς νὰ νοηθῇ εἰ μὴ ὡς αὐτοπεριορισμός.

Διὰ τὴν πραγματοποίησιν ὅμως τοῦ δικαιώματος τούτου ἓν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ ἔχομεν ἀνάγκην τῆς ἐννοίας τοῦ Δικαίου

⁵⁰ Βλ. J. G. Fichte, Darstellung der Wissenschaftslehre aus dem Jahre 1801, ἐν Sämtliche Werke, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II., erster Teil, Einleitung.

⁵¹ Πρβλ. Rousseau, Lettre à M. l'abbé Raynal, ἐν œuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 478: «Vertu! verité! m'écrierai-je sans cesse, verité! vertu!».

⁵² Βλ. Fichte, Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre, ἐν Säm. Werke, ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, §10, σελ. 113.

(Rechtsbegriff), ὅπερ ρυθμίζει «τὰς ἀναγκαίας μεταξὺ τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα σχέσεις»⁵³. ἡ δὲ ἔννοια τοῦ Δικαίου λαμβάνει πραγματικὴν ὑπόστασιν ἐν τῷ νόμῳ τῆς βουλήσεως ὅλων⁵⁴.

Ὅθεν πρέπει νὰ δημιουργηθῇ κοινὴ τις βούλησις (gemeinsame Wille) ἣτις νὰ κέκτηται τοιαύτην δύναμιν, ὥστε ἐναντι αὐτῆς ἡ δύναμις τῶν ἰδιωτικῶν βουλήσεων νὰ εἶναι ἀπείρως μικροτέρα, τουτέστιν ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἣτις νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ Δίκαιον δι' ἐξανασκασμῶν⁵⁵. Ἐν ἄλλαις λέξεσι πρέπει νὰ δημιουργηθῇ μορφή τις συμβιώσεως, ἐν ἣ ἡ ἰδιωτικὴ βούλησις καὶ ἡ κοινὴ βούλησις νὰ εἶναι συνθετικῶς ἠνωμένα⁵⁶. Τὸ ὄργανον, δι' οὗ ἡ κοινὴ αὕτη βούλησις πραγματοποιεῖται, εἶναι τὸ «κοινὸν ὄν» (gemein Wesen)⁵⁷, οὗτινος ἀποστολὴ εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἀσφάλεια τῶν ἀτόμων καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν ὄρων τῆς ἀμοιβαίας ἐλευθερίας καὶ τῶν δικαιωμάτων ἐκάστου ἐπὶ τῷ τέλει, ὅπως δυνηθῇ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ἐπὶ τῆς γῆς προορισμὸν αὐτοῦ.

Τέλος εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Κράτους ὁ Fichte εἰσήγαγε καὶ τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον (Staatsbürgervertrag ἢ Unterwerfungsvertrag) μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ πολιτικοῦ σώματος ἀφ' ἑτέρου⁵⁸, ὅπερ ὅμως δὲν θεωρεῖ οὗτος ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς πράγματι λαβὸν χώραν, ἀλλ' ὡς λογικὴν τινα κατασκευὴν (rationalistische Konstruktion) ἢ ὡς ἰδανικὴν τινα ἀρχὴν (ein ideelles Prinzip)⁵⁹.

⁵³ Βλ. Fichte, Rechtslehre von 182, nach der Handschrift, ἐκδ. ὑπὸ H. Schultz, Leipzig 1920, σελ. 9: «Rechtsbegriff heisst die Denknotwendigkeit aller als frei, in der synthetischen Einheit des Begriffs aller». Πρβλ. Grundlage, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 8.

⁵⁴ Βλ. Rechtslehre, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11.

⁵⁵ Βλ. Grundlage des Naturrechts, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 153.

⁵⁶ Βλ. Grundlage κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 151.

⁵⁷ Βλ. Grundlage κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 150.

⁵⁸ Βλ. Grundlage κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 152, 206 κ. ἐπ.

⁵⁹ Βλ. Grundlage κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 152 καὶ Beiträge κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 116, 134, 169.

Ὁ Rousseau καὶ ὁ Hegel. Ὁ Hegel ἐπαινεῖ τὸν Rousseau, διότι ἔθεσεν ὡς βάσιν τοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Κράτους τὴν βούλησιν κατηγορεῖ ὅμως τοῦτον, ὡς καὶ τὸν Fichte, ὅτι λαμβάνει τὴν μὲν ἀτομικὴν βούλησιν ὑπὸ τὴν ἐμπειρικὴν αὐτῆς ἔννοιαν, τουτέστιν ὡς τὴν ὑποκειμενικὴν βούλησιν τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀτόμου, ὅπερ ἐνδεχομένως καθορίζεται ὑπὸ τῶν παθῶν, τῶν ὁρμῶν καὶ ἰδιοτροπιῶν αὐτοῦ, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων, τὴν δὲ «γενικὴν βούλησιν» ὡς τὴν «κοινὴν βούλησιν», ἣτις σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐπικρίνει ὁ Hegel, ὡς ἄγουσαν εἰς τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν τὸ Κράτος νοεῖται ὡς τὸ ἀποτέλεσμα συμβολαίου τινὸς συναφθέντος οἰκειοθελῶς μεταξὺ τῶν ἀτόμων. Ἡ θεωρία αὕτη, ἣτις, ὡς λέγει, ἀναιρεῖ τὴν «θεῖαν οὐσίαν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας» ἐχρησίμευσεν ὡς δικαιολογία τῆς κατὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν τρομοκρατίας⁶⁰.

Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐκτενῶς ἐξετέθησαν, εἶναι προφανές, ὅτι ὁ Hegel σφάλλει, ἀποδίδων τῷ Rousseau τοιαύτην τινὰ περὶ «γενικῆς βουλήσεως» ἀντίληψιν, ἣτις μάλιστα τυγχάνει τὸ ἀντίστροφον ἀκριβῶς αὐτῆς. Πράγματι, ἡ ἀληθὴς ἔννοια τῆς «γενικῆς βουλήσεως» κατὰ τὸν Rousseau ἔχει συγγένειάν τινα πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Hegel ἀντιπαρατασσομένην αὐτῷ ἔννοιαν τῆς «γενικῆς βουλήσεως», ἣν συνιστᾷ τὸ ἔλλογον στοιχεῖον τῆς βουλήσεως καὶ ἣτις ταυτίζει

⁶⁰ Βλ. G. W. F. Hegel. Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft in Grundrisse, 1817, § 29 καὶ 258. Ἐπίσης Vorlesungen über den die Geschichte der Philosophie, Dritter Band, Stuttgart, 1941, (Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe), σελ. 528: «Das Missverständniss über den allgemeinen Willen fängt aber da an, dass der Begriff der Freiheit nicht im Sinne der zufälligen Willkür Jedes genommen werden muss... Der allgemeine Wille ist nicht anzusehen als zusammengesetzt von den ausdrücklich einzelnen Willen, so dass diese absolut bleiben. Wo die Minorität der Majorität gehorchen muss, da ist keine Freiheit... Der Staat ist nicht eine solche Vereinigung, welche die Willkür der Einzelnen beschliesst.»

ται πρὸς τὴν «ἔλλογον», «καθ' ἑαυτὴν καὶ δι' ἑαυτὴν βούλησιν»⁶¹

Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἐκθέσωμεν ἀδρομερῶς τὴν περὶ ἠθικῆς συνειδήσεως θεωρίαν τοῦ Hegel, ἥτις εὔρηται ἐκτεθειμένη ἐν τῇ «φιλοσοφίᾳ τοῦ πνεύματος»⁶² καὶ ἐν τῇ «φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου»⁶³.

Ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ἔργων τούτων ὁ Hegel δὲν ἀπομακρύνεται κατὰ πολὺ τῶν προδρομῶν αὐτοῦ, δηλαδὴ τοῦ Rousseau, τοῦ Kant καὶ τοῦ Fichte. Πράγματι ἐκεῖ ἡ ἠθικὴ συνείδησις ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως. Ἡ ἐλευθερία ἀποτελεῖ ἰδιότητα τῆς βουλήσεως, ὡς ἡ βαρύτης ἀποτελεῖ ἰδιότητα τῶν σωμάτων· ἔτι δὲ μᾶλλον συνιστᾷ αὕτη αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τῆς βουλήσεως. Ἐλευθερία ἄνευ βουλήσεως, ἡ βούλησις ἄνευ ἐλευθερίας εἶναι λέξεις ἄνευ σημασίας.

Ἡ βούλησις εἶναι συγχρόνως πράξις καὶ σκέψις· τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα δὲν ὑφίστανται κεχωρισμένα, ἀλλ' ἡ βούλησις εἶναι τρόπος τῆς σκέψεως, τουτέστιν ἡ ἐν τῇ πράξει ἐκδηλουμένη σκέψις. Ἀλλ' ἐλευθέρᾳ βούλησιν δὲν σημαίνει βούλησιν καθοριζομένην ὑπὸ τῶν ἐπιταγῶν τῶν αἰσθησεων, δηλαδὴ τῶν ὀρέξεων καὶ τάσεων, ἅτινα τυγχάνουσιν ὑποκειμενικὰ καὶ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ σημαίνει βούλησιν καθοριζομένην ὑπὸ τῆς ἐλλόγου σκέψεως, ἔστι καὶ ἐὰν ἔτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχη πλήρη περὶ αὐτοῦ συνείδησιν. Αὕτη εἶναι ἡ καθ' ἑαυτὴν καὶ δι' ἑαυτὴν βούλησις, ἥτις εἶναι συγχρόνως καὶ ἠθικὴ βούλησις· εἶναι δ' αὕτη ἀντικειμενικὴ, διότι τὸ λογικὸν ἔχει ἀντικειμενικότητα καὶ εἶναι ταῦτὸ τοῖς πᾶσι⁶⁴.

⁶¹ Βλ. Grundlinien κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., § 258 καὶ Vorlesungen, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 528: «Aber der allgemeine Wille muss der vernünftige seyn, wenn man sich auch seiner nicht bewusst ist.»

⁶² Hegel, System der Philosophie. Dritter Teil: Die Philosophie des Geistes. Ἐν 9ῳ τόμῳ τῶν Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe, Stuttgart, 1942.

⁶³ Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts κ.λ.π., ἐνθ. ἄν.

⁶⁴ Βλ. System der Philosophie κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., § 382, 481 κ. ἐπ. Grundlinien κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ. § 4 κ. ἐπ.

Τὸ Δίκαιον εἶναι τὸ σύστημα τῆς πραγματοποιουμένης ἐλευθερίας, ἐνθα ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ νόμος, ὡς λογικὸς κανὼν, συνυπάρχουσιν ⁶⁵.

Ἄλλ' ἡ βούλησις, θεωρουμένη ὡς συνείδησις ἀπομεμονωμένου τινὸς ἀτόμου, εἶναι δυνατόν ν' ἀγάγη εἰς σφάλματα. Ὁ ἄνθρωπος δὲν φθάνει εἰς τὴν ἀληθῆ ἠθικὴν αὐτοσυνείδησιν, εἰ μὴ ἀφοῦ προηγουμένως ὑποστῆ τὴν δοκιμασίαν ἐν μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ καὶ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς κατ' αὐτοῦ πάλης νικητῆς. Ἡ ἀτομικὴ συνείδησις ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ἀνευ περιεχομένου. Τὸ θέμα τοῦτο ἐρευνᾶται ἐν τῇ «Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου», ἐνθα ἡ περὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως θεωρία μετατρέπεται εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀπολύτου ἀντικειμενικῆς βουλήσεως.

Ἡ ἠθικὴ αὕτη συνείδησις δὲν εἶναι ἡ κατὰ κυριολεξίαν ἠθικὴ ἢ προσωπικὴ συνείδησις, ἡ συνείδησις τουτέστιν, ἣν ὁ Rousseau διεκῆρυξε καὶ ἣν ὁ Kant συνεταύτισε μετὰ τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἡ «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» τοῦ Hegel εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου» καὶ σχετίζεται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας.

Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel ἄγει εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Κράτους, ὅπερ δὲν εἶναι ἡ κοινωνία (die burgerliche Gesellschaft), ἀλλ' ἡ ἡ ἀντίθεσις αὐτῆς. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν ὑφίσταται ἡ αὐτὴ διαφορὰ, ἣτις ὑφίσταται μεταξὺ τῆς μερικότητος (Besonderheit) καὶ τῆς καθολικότητος (Allgemeinheit). Ἐπειδὴ δὲ ὁ λόγος τείνει εἰς τὴν καθολικότητα, ἡ κοινωνία εἶναι κατωτέρα τοῦ Κράτους κατ' ἀξίαν καὶ ὀφείλει νὰ ὑποταχθῆ αὐτῷ ὡς τὸ μερικὸν τῷ καθολικῷ ⁶⁶. Ἐν τῇ κοινωνίᾳ τὰ συμφέροντα, καὶ ὀργανωμένα ἔτι, παραμένουσιν ἰδιωτικά, ἐνῶ τὸ Κράτος ὑποβάλλεται εἰς τὸ ἀνώτερον ἐθνικὸν συμφέρον.

Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἐμφανίζει τὸ πνεῦμα ὀδεῦον ἀπὸ

⁶⁵ Βλ. Grundlinien κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., § 29 κ. ἐπ., 34 κ. ἐπ.

⁶⁶ Βλ. Grundlinien κ.λ.π., § 152, 155, 182, 258 κ. ἐπ. καὶ System κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ. § 523 κ. ἐπ.

τοῦ πεπερασμένου εἰς τὸ ἄπειρον καὶ τελικῶς ἐνσωματούμενον ἐν τῷ Κράτει ⁶⁷. Οὕτως ἡ «γενικὴ βούλησις» τοῦ Rousseau μετατρέπεται εἰς ἀντικειμενικὴν καὶ ἀπόλυτον βούλησιν.

Ὁ Hegel ἀπορρίπτει τὴν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίαν, ⁶⁸ διότι κατ' αὐτὴν ἡ ὕπαρξις τοῦ Κράτους ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἰδιοτροπίας τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων· ἐνῶ ἡ ἀξία τοῦ Κράτους στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀπροσώπου λόγου, ὃν τοῦτο ἐνσωματώνει. Ἡ ἀπαίτησις τοῦ ἀτόμου, ὅπως χωρισθῇ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τῆς ομάδος, τουτέστιν ὅπως ἐξατομικευθῇ, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει αὐτὴν, χαρακτηρίζει καταστάσεις ἠθικῆς κρίσεως ⁶⁹.

Ἐνῶ κατὰ τὸν Kant καὶ τὸν Fichte τὸ Κράτος ἔχει ὡς ἀποστολὴν, ἵνα ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ καὶ τὴν ἐλευθέραν ἐξέλιξιν τῆς προσωπικότητος, κατὰ τὸν Hegel, ἂν καὶ πρὸς στιγμὴν φαίνεται ἔχον ὡς ἀποστολὴν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς, ἐνέκα τῆς συγκρούσεως τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων, διαταραχθείσης κοινωνικῆς ἁρμονίας, τελικῶς ἀναλύομενον, τὸ Κράτος ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸν, πρὸ τοῦ ὁποίου τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα πρέπει νὰ θυσιάζωνται. Τὸ Κράτος, ἀντὶ νὰ εἶναι ὁ ἐγγυητὴς τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ δικαιωμάτων, ἐνσωματώνει τὴν ἀπρόσωπον καὶ ἀνωτέραν λογικὴν καὶ ἠθικὴν· εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ ὡς βουλήσεως πραγματοποιουμένου λόγου (der sich als Wille verwirklichende Vernunft) καὶ ὁ τελειότερος πάντων τρόπος πραγματοποίησεως τῆς ἠθικῆς ἰδέας καὶ τῆς ἐλευθερίας, ὡς ὃν συγχρόνως βούλησις καὶ νόμος. Μόνον ὡς μέλος τοῦ Κράτους δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ ὡς λογικοῦ ὄντος ⁷⁰.

Οἱ νεώτεροι ἐρμηνευταὶ τοῦ Rousseau. Θ' ἀπέτελει βεβαίως λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἐργασίαν ἡ μελέτη καὶ συστηματικὴ κατάταξις τῶν πολυαρίθμων ἐρμηνειῶν τοῦ Rousseau. Εἰς τοι-

⁶⁷ Βλ. Grundlinien κ.λ.π., § 341 κ. ἐπ.

⁶⁸ Βλ. Grundlinien, § 113 καὶ 258.

⁶⁹ Βλ. Grundlinien, § 138.

⁷⁰ Βλ. Grundlinien, § 257 κ. ἐπ. καὶ System κ.λ.π., § 535 κ. ἐπ.

αὐτὴν τινὰ ἐργασίαν· μεγάλως θὰ συνέβαλλεν ἡ μελέτη τῶν κοινωνιολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συστημάτων, τῶν ὁποίων βραχυτάτην ἀνάλυσιν ἐπειράθημεν ἀνωτέρω· διότι πράγματι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ Rousseau, οἵτινες ἀπεμακρύνθησαν τῆς κλασικῆς θεωρίας, ἰδιαίτατα δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περὶ «γενικῆς βουλήσεως» θεωρίαν αὐτοῦ, θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰς ἀκολούθους τρεῖς κατηγορίας.

Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ὑπάγονται ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐκλαμβάνουσι τὴν «γενικὴν βούλησιν» ὡς κοινωνιολογικὸν γεγονός.

Εἰς τὴν δευτέραν ἐκεῖνοι, οἵτινες θεωροῦσι τὴν «γενικὴν βούλησιν» ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant. Τοιοῦτοι δὲ εἶναι οἱ καντιανοὶ καὶ οἱ νεοκαντιανοὶ φιλόσοφοι, ὡς π. χ. ἐν Ἰταλίᾳ ὁ G. Del Vecchio⁷¹, ἐν Γερμανίᾳ οἱ R. Stammler⁷², Kistiakowski⁷³, F. Haymann⁷⁴, M. Liepmann⁷⁵, H. Rickert⁷⁶.

⁷¹ G. Del Vecchio, *Su la teoria del contratto sociale*, Bologna, 1906 καὶ *Sui caratteri fondamentali della filosofia politica del Rousseau*, Genova, 1914.

⁷² R. Stammler, *Notion et portée de la «volonté générale» chez J. — J. Rousseau* ἐν *Revue de métaphysique de ta morale*, 1912, σ. 383 κ. ἐπ. Τοῦ αὐτοῦ, *Die Rechtsphilosophie des J. — J. Rousseau* ἐν *Atti del IV Congresso internazionale di filosofia*, Bologna, 1911, σελ. 471 κ. ἐπ.

⁷³ Kistiakowski, *Gesellschaft und Einzelwesen*, 1899, σελ. 156 κ. ἐπ.

⁷⁴ Haymann, J. — *J. Rousseau's Sozialphilosophie*, Leipzig, 1898.

⁷⁵ Liepmann, *Die Rechtsphilosophie des J. — J. Rousseau*, 1898.

⁷⁶ H. Rickert, *Allgemeine Grundlegung der Philosophie*, Tübingen, 1921, σελ. 146 κ. ἐπ.: «...der Wille wird überindividuelle durch die objektive Geltung des Wertes...», p. 147: «Der Wille... als Wahrheitswille hat es selbst objektiven Sinn... Der echte Gemeinwille (τοῦ Rousseau) entsteht erst, wenn objektiv geltende Werte gewollt werden»

E. Cassirer ⁷⁷, ἐν Γαλλίᾳ οἱ J. Barni ⁷⁸, Ch. Renouvier ⁷⁹, P. Janet ⁸⁰, V. Delbos ⁸¹, J. Izoulet ⁸².

Τέλος εἰς τὴν τρίτην κατηγορίαν ὑπάγονται ἐκεῖνοι, οἵτινες ἔχουσιν ὑποσιτῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Hegel· τοιοῦτοι δὲ εἶναι π. χ. ἐν Ἰταλίᾳ οἱ A. Monasterio ⁸³, A. Testa ⁸⁴, ἐν Γερμανίᾳ δὲ O. Vossler ⁸⁵, ἐν Ἀγγλίᾳ ἰδίᾳ δὲ B. Bosanquet ⁸⁶ καὶ ἐν τινι μέτρῳ δὲ T. H. Green ⁸⁷.

⁷⁷ E. Cassirer, The question of J. — J. Rousseau, ἀγγλ. μετάφ. New York, 1954.

⁷⁸ J. Barni, Introduction ἐν μεταφ. τοῦ Kant, *Eléments métaphysiques de la doctrine du Droit*, Paris, 1853. Τοῦ αὐτοῦ, *Histoire des idées morales et politiques en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1867 2 τόμοι, τ. II., σελ. 118, 128 κ. ἐπ., 137 κ. ἐπ., 222 κ. ἐπ.

⁷⁹ Ch. Renouvier, *Philosophie analytique de l'histoire*, Paris, 1896 τ. III. Τοῦ αὐτοῦ, *Science de la morale*, Paris 1908. Τοῦ αὐτοῦ, *Manuel républicain de l'homme et du citoyen*, Paris, 1848.

⁸⁰ P. P. Janet, *Histoire de la science politique*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 415 κ. ἐπ.

⁸¹ V. Delbos, *Essai sur la formation de la philosophie pratique de Kant*, thèse Lettres, Paris 1903. Τοῦ αὐτοῦ. *La philosophie pratique de Kant*, Paris 1905, ch. II. Τοῦ αὐτοῦ. *Rousseau et Kant*, ἐν *Revue de métaphysique et de morale*, 1912, σελ. 429 κ. ἐπ.

⁸² J. Izoulet, J. — J. Russeo. *Utrum misopolis fuerit an philopolis*, thèse Lettres, Paris, 1894.

⁸³ A. Monasterio, *Del rapporto fra il concetto e la concezione giuridica dello Stato*, Perugia, 1914. A. Testa, *Introduzione all'etica sociale*, Padova, 1942.

⁸⁴ O. Vossler, *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke*, Berlin, 1937.

⁸⁵ B. Bosanquet, *Les idées politiques de Rousseau*, ἐν *Revue de métaphysique et de morale*, 1912, σελ. 321 κ. ἐπ. Τοῦ αὐτοῦ, *The philosophical Theory of the State*, London 1920 καὶ ἐπ' αὐτοῦ λίαν ἐνδιαφέρουσαν κριτικὴν τοῦ L. T. Hobhouse. *The metaphysical Theory of the State*, London, 1918. Πρὸς J. P. Plamenatz, *Consent, freedom and political obligation*, Oxford, 1938.

⁸⁶ T. H. Green, *Lectures on the Principles of political Obliga-*